

НОВІ МАТЕРІАЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З БАГАТОШАРОВОЇ ПAM'ЯТКИ БІЛЯ С. ЗЕЛЕНЧЕ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті вперше надаються трипільські матеріали з проведених у 2012 році розкопок на багатошаровій пам'ятці біля с. Зеленче Тернопільської області.

Ключові слова: Кукутень-Трипільля, Зеленче, кошиловецька група, домобудівництво, кераміка, пластика, знаряддя

У 2012 році було проведено охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці Зеленче III, відомій в науковій літературі як поселення трипільської культури Семенів-Зеленче. Пам'ятка розташована між сучасними селами Зеленче і Підгора, на невеликому підвищенні над селом Семенів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., при злитті р. Гнизни з р. Серет. Роботи проводились експедицією Охоронної археологічної служби України «Подільська археологія» (м. Тернопіль) спільно з Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури.

Поселення – його південно-західна ділянка – частково розміщене на полі біля колишнього громадського пасовиська (уроч. Грушівка), яке зараз потрапило під відведення в приватну власність з подальшим будівництвом житлових і господарських будівель. Інша частина – північно-східна – знаходиться під лісом. Загальна площа пам'ятки складає близько 15 га.

Багатошарова пам'ятка Зеленче III була введена в науковий обіг ще на початку ХХ століття як поселення трипільської культури Семенів-Зеленче. Відкрита та вперше досліджувалась В. Деметрикевичем 1900 року. Тоді було розкопано вісім наземних будівель («площадок»). Залишки об'єктів представлені завалами обпаленої обмазки розмірами близько 10-15×4-6 м [11]. 1947 року розкопки на поселенні проводились експедицією Львівського відділу Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) під керівництвом С. А. Судакова. Частково відкриті дві «площадки». Виявлено залишки печі (окоп № 4), яка, на думку С. А. Судакова, була призначена для випалу кераміки. Знайдені розвали посудин, антропоморфна пластика, знаряддя праці (керамічні грузила, крем'яні вироби, зокрема ножі і скребки), кістки тварин [6; 7]. Матеріали зберігаються в Краківському археологічному та Львівському історичному музеях.

Розкопана 2012 року земельна ділянка займає периферійну південну частину поселення. У розкопі площею 192 м² виявлено та частково досліджено три наземні будівлі («площадки») трипільського часу (рис. 1). Крім цього вперше було відкрито і досліджено об'єкти та матеріали доби пізньої бронзи-раннього залізного віку та могильник давньоруського періоду (ХІІ-ХІІІ ст.) [12].

Розкопи та пошукові траншеї були закладені відповідно меж ділянки, що відводилась під забудову, та розбиті за сіткою квадратів зі сторонами 2×2 м. Вибирання землі йшло пошарово із товщиною шарів 0,2 м. Для вивчення решток трипільських наземних будівель («площадки») застосовано кілька розчисток з метою виявити: перша – загальний стан об'єкту, друга – нашарування «платформи», яка складає основний масив будівельних решток, і є зазвичай обмазкою дерев'яно-глинобитного настилу-перекриття, третя – об'єкти, що знаходяться під «платформною». Після детального вивчення всіх елементів будівлі, ґрунт прокопувався ще на глибину 0,25-0,30 м з метою виявлення ям, підсіпок ґрунту та окремих знахідок, що могли потрапити нижче давньої поверхні. Задля фіксації об'єктів та знахідок відносно глибини їх залягання була вибрана точка реперу на рівні сучасної поверхні у східному куті розкопі. Від реперної точки за допомогою нівеліру вираховувалися глибини залягання об'єктів та знахідок. Фіксування відбувалося шляхом креслень та фотографування.

Орієнтування трипільських будівель відносно топографічних умов пам'ятки дає можливість припустити, що «площадки» входять в єдину лінію будівель, яка оперізувала поселення по колу.

Одна з будівель – «площадка» № 2 була розкопана на значній площі (2/3 або 3/4 від первісних розмірів). Сусідні дві – досліджені лише їх фрагменти, що потрапили в межі розкопу. Глибина залягання об'єктів від 0,5-0,6 до 0,8-1,1 м, що забезпечило їх добру збереженість. Треба відзначити, що «площадки» були в незначній мірі були зруйновані похованнями давньоруського могильника.

Відстань між «площадками» №№ 1 і 2 становить близько 4 м, між №№ 2 і 3 – 1 м. Між «площадками» №№ 1 і 2 виявлено також видовжений масив слабо випаленої обмазки, який імовірно є фрагментом

однієї з будівель, або прибудовою, що розташовувалась між об'єктами. Тобто, можна припустити, що забудова в межах однієї вулиці була щільною, будинки розташовувались впритул один до одного.

«Площадка» № 1 розташована в південному куті розкопу. Розкопано лише її фрагмент площею 4,7×4,3×2,0 м та продовження об'єкту в профілі ще на 2,4 м. Потужність шару коливалась від 0,2 до 0,6 м.

Будівельні матеріали представлені фрагментами глинистих розчинів – обмазкою дерев'яного каркасу споруди, які були обпалені при різних температурах до різних відтінків помаранчевого кольору. Склад глинистої маси – озалізнена «червонопалена» глина, іноді із природною домішкою глин більш світлих відтінків, піску. В якості підмазок зовнішньої поверхні використовувались розчини із незначною домішкою полови. Колір таких підмазок (жовтий, сіро-палевий) відрізнявся від основної маси (помаранчевої).

Маємо фрагменти «плиток» добре випалених, розміри від дрібних до найбільших 26×15 см. Вони лежали під різними кутами, деякі майже «на ребрі».

Також присутня слабообпалена обмазка («валькова»?), яка залягає масивами площею до 2,8×1,3 м, потужність шару до 0,4 м. За складом вона не відрізняється від розчинів, що використані для «плитчастого» шару, але крихка. Являє собою суцільну шарувату масу, яка наче опливла горизонтальними шарами. Колір від помаранчевого до жовто-сірого, ближче до низу може змінюватися до сірого попелястого.

Виявлено кілька масивних фрагментів («вальки») з вирівняною (верхньою) стороною і відбитками деревини з іншого боку (нижнього). Такі фрагменти знаходились зверху, всередині масиву слабо випаленої обмазки, а також у самому низу нашарувань будівельних решток. Положення «вальків» різне – як первісне донизу відбитками, так і перегорнутому вигляді або під різними кутами.

Під скупченнями обпаленої обмазки виявлено подекуди прошарок, обпалений без доступу кисню до темно-сірого і чорного кольору. Товщина прошарку від 1,0 до 10 см.

Найнижчим є шар білувато-сірого глинистого ґрунту, необпалений, але такий, що відрізняється за кольором від сіро-жовтого материка. Потужність цього шару від 0,6 до 20 см. Очевидно, що в такий спосіб була ущільнена долівка нижнього приміщення будівлі.

Виявлені камені без слідів оброблення, окремі фрагменти кераміки, грузило керамічне, поодинокі кістки.

«Площадка» № 2 найбільш досліджена. Площа завалів обпалених будівельних залишків складала 12 м по найдовшій вісі і 7-8 м завширшки. Форма в плані видовжена, підпрямокутна. Потужність шару коливалась від 0,20 до 0,55 м.

Обмазка представлена «плитками» верхнього шару «платформи», «вальками» із відбитками деревини та спеченими масивами крихкої обмазки. Фрагменти обмазки лежать хаотично, часто під різними кутами, у перегорнутому вигляді тощо. Переважна їх більшість відноситься до обмазки горищного (міжповерхового?) перекриття, нанесеної, як свідчать відбитки з нижнього боку «вальків», на настил з щільно покладеної колотої деревини та жердин.

Після зняття верхніх нашарувань, уламки яких лежали в хаотичному стані, було розчищено нижній шар «вальків», який під час руйнування споруди зберіг первісне положення відносно загальної конструкції. Вдалося зафіксувати напрямок укладення деревини-основи «платформи» – впоперек повздовжньої вісі будівлі. Тобто, «вальки» нижнього шару «платформи» вкладалися на настил з колотих плах та жердин, що опиралися кінцями на повздовжні стіни.

У кв. В₂ (майже на межі із кв. Б₂) виявлена вимостка з глинистого розчину, яка була намазана на підлогу. Зберігся лише фрагмент площею 40×35 см. Утворена одним шаром глинистого розчину, що розтріскався на дрібні плиточки.

У кв. Б₁, ближче до південної повздовжньої стіни будинку виявлено скупчення з пласких каменів (граніт), які рівномірно розподілялися в площині (вогнище? вимостка?). Стан каменів (крихкі) свідчить про перебування під дією високих температур (внаслідок пожежі?).

Камені, у т. ч. великі (до 50×35 см) зустрічались і в інших ділянках будівлі.

Виявлено кераміку, серед якої кілька розвалів посудин та два археологічно цілих кубки, комплекти грузил керамічних, кістки.

Як і на «площадці» № 1, під завалами обпаленої обмазки подекуди виявлено прошарок, обпалений до темно-сірого і чорного кольорів. Товщина прошарку від 1,0 до 10 см.

Найнижчим є шар білувато-сірого глинистого ґрунту, необпалений, але такий, що відрізняється за кольором від сіро-жовтого материка. Шар крихкий, без утворення якихось певних конструкцій, товщиною приблизно від 0,6 до 16 см. Очевидно, що це шар, який утворював долівку нижнього приміщення будівлі.

За межами будівлі впритул до її південно-західного кута зафіксовані скупчення кераміки, кісток, кілька фрагментів кременю. А вздовж її південної стіни розташовано масив слабо випаленої обмазки.

«Площадка» № 3. Розташована ближче до північного кута розкопу. Досліджено лише фрагмент будівлі розмірами 5 м по повздовжній вісі і 4 м по ширині споруди. Потужність завалів обмазки складає 0,2-0,4 м.

Рештки будівельних матеріалів аналогічні описаним вище для «площадок» № 1 і 2, фрагменти обмазки лежать у хаотичному стані. Як і на «площадках» № 1 і 2 нижче скупчень обмазки зафіксовані ділянки із прошарками темно-сірого і чорного кольорів, товщиною 2,0-4,0 см. Шар білувато-сірого глинистого ґрунту тут не був виявлений.

Матеріали, що знайдені на об'єкті: кераміка, кремій, камінь, кістки.

За межами «площадки» № 3 на відстані 2,4 м на захід виявлена нижня плита зернотерки. Скупчення з трьох каменів зафіксовано на відстані 1,5 м на південний захід від південно-західного кута будівлі.

Найбільша за кількістю категорія знахідок (1775 фр.) – це фрагменти керамічного посуду, що розподіляється на «столовий» розписний та «кухонний».

«Столовий» посуд переважає за кількістю. Він виготовлений з добре відмуленої озалізненої глини, яка після випалу набувала різних відтінків помаранчевого кольору. Спіснювачем є природна домішка пілоподібного піску. Особливістю гончарних мас, де використовуються ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-спіснювачів, оскільки глини цього типу вже самі по собі вміщували деякий відсоток алевритової домішки [5, с. 142-143]. Останньою є переважно дуже дрібний пілоподібний пісок з розмірами 0,3-0,1 мм і менше, у сполученні з окремими більш крупними піщинками. Домішками, що не впливають на технологію виготовлення, можна вважати окремі поодинокі зерна злаків, крихти шамоту, кровавика (гематиту), шматочки вапняку. Розміри останнього різні – від 1,0×0,5 см до дуже маленьких крихт.

Поверхня сформованих посудин проходила спеціальну поетапну обробку, до якої входили ангобування, нанесення орнаменту, лошіння. Зовнішня поверхня посудин, а в мисок і внутрішня, добре заглажена і вкрита тонким шаром ангобу-обмазки червонувато-помаранчевих або білуватих відтінків. Ангобована поверхня прикрашалася розписом, а потім лошилася. Розпис виконувався переважно темно-брунатою фарбою. Іноді малюнок доповнювався елементами, виконаними червоною фарбою, іноді по білуватуму тлу-ангобу.

Випалювалася розписна кераміка завжди в окислювальному середовищі, здебільшого рівномірно і при високій температурі (700-900°C). Якість виробів висока, кераміка міцна, легка, черепок «дзвінкий».

Форми посуду та орнаментальні схеми:

- миски зрізано-конічної, напівсферичної форми та такі, що поєднують у собі риси обох форм, а також миски з S-подібним профілем. Прикрашалися ззовні фризом з фестонів, що йшов під вінцями, та всередині вісімоподібною схемою (рис. 2-3);
- посудини сфероконічні вузькогорлі та широкогорлі, великі, товстостінні. Прикрашалися спрощено-лінійною схемою у вигляді X-, Y-подібних фігур, утворених з вузьких смуг, що компонувалися з тонких паралельних ліній (рис. 4), а також схемою «тангентенкрайсбанд»;
- убки біконічні видовжені або тюльпаноподібної форми. Прикрашені метопами та спрощено-лінійними схемами (рис. 5);
- горщики. Прикрашалися спрощено-лінійними схемами у вигляді косих або S-подібних відрізків смуг з тонких паралельних ліній (рис. 6);
- кратери. Прикрашалися аналогічно горщикам;
- шоломоподібні покритишки(?).

Орнаментальні фризи часто доповнювалися дрібними трикутниками, зигзагом, косою сіткою, що надає орнаментам характерного «кошиловецького» вигляду.

«Кухонний» посуд виготовлявся із озалізненої глини з домішкою товченого вапняку, черепашки річкових молюсків, піску. Поверхня виробів заглажена, іноді досить недбало. За формою виділяються горщики і миски. Прикрашався «кухонний» посуд дуже стримано – ряди насічок або округлих відтисків, що йшли по краю вінців та під шийкою або по плічкам. Горщики іноді оздоблювалися ручками, що кріпилися в районі вінців та шийки, а також округлими виступами, які розташовувалися над плічками (рис. 7).

Серед виробів з кераміки крім посуду були знайдені дві зооморфні фігурки, чотири пряслиця та тридцять сім тягарців від ткацьких верстатів різних за формою – сплющеної округлої або конусоподібної форм.

Кременеві вироби представлені відходами виробництва – нуклеуси (10 екз.), ядро обпалене (1 екз.) та знаряддями – пластини (3 екз.), відбійник (1 екз.). З інших порід каменю виготовлялися сокири (4 екз.), молоти (1 екз.), розтирочки (2 екз.), нижні плити зернотерок (3 екз.).

Питання про датування пам'ятника не вирішене остаточно. Ще Ф. Деметрікевич цілком слушно пов'язав кераміку з Зеленче з відповідними матеріалами з печери Вертеба, а О. Кандиба обґрунтовано розглядав поселення в рамках кошиловецької фази ступеня В [2, с. 3]. Тобто, пам'ятка мала б на сьогодні бути

віднесеної до кошиловецької групи і датуватися рубежем етапів СІ / СІІ (за періодизацією Т. С. Пассек). Проте, порівняно нещодавні роботи по групуванню пізньотрипільських пам'яток, проведені С. М. Риживим [4] і Т. М. Ткачуком [8; 9; 10; 13], знову змушують повернутися до цієї проблеми.

Порівняльне дослідження матеріалів з пізніх Шипинців и кошиловецьких керамічних комплексів показали, що вони значно відрізняються. Про їх різночасовість говорять і стратиграфічні спостереження на окремих пам'ятках Подністров'я, а також радіовуглецеві датування з печери Вертеба. Здавалося б, пише Т. М. Ткачук, шари деяких поселень, таких як Семенів-Зеленче і Блещанка, можуть бути двофазними, оскільки в них представлені як кошиловецькі, так і пізньошипинецькі матеріали. Не можна виключати і те, що цілі посудини пізньошипинецького типу могли бути повторно використані на кошиловецьких поселеннях [13, р. 93]. І якщо С. М. Рижив пропонує розглядати весь комплекс з Зеленче в межах шипинецької групи [4, с. 470], то, на думку Т. М. Ткачука більш ймовірним є збереження в морфології кошиловецьких посудин деяких архаїчних рис, що мають коріння в шипинецьких керамічних комплексах. Для кераміки з ряду кошиловецьких поселень, зокрема Зеленче, це є регіональною особливістю [13, р. 110]. У свою чергу, зустрінуті на столовому посуді із Зеленче характерні прямолінійні розписи (орнамент «паркетного типу»), в яких відображене повне розпадання традиційної спіралі, притаманні виключно пам'яткам гординештської групи. Останні ілюструють найпізніший етап існування Кукутень-Трипілля у Верхньому Подністров'ї [8, с. 121-123, 198]. Відзначаючи цей момент в ряду інших, Т. М. Ткачук припускає більш тривале існування кошиловецьких пам'яток та їх синхронізацію з бринзенською групою. У середовищі носіїв кошиловецької групи і зароджувалися декоративні мотиви, які згодом стали типовими для найпізніших гординештських комплексів [13, р. 110]. Досить докладно аналогічні процеси були простежені нами в ще одному периферійному регіоні – Канівському Подніпров'ї. Там було зафіксовано ретельне, хоча і багато в чому марне прагнення зберегти в керамічних виробках архаїчні риси; при цьому в керамічному виробництві вироблялися нові традиції і канони [3]. Очевидно, подібні процеси були спільними для периферійних груп трипільського населення і подальші дослідження слід вести саме в цьому напрямку.

Список використаних джерел та літератури

1. Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации / В. А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.
2. Кандиба О. Старша мальована кераміка в Галичині / О. Кандиба. – Прага, 1939.
3. Овчинников Е. В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи ВІІ-СІ) / Е. В. Овчинников. – Київ, 2014. – 406 с.
4. Рижив С. М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України / С. М. Рижив // О. Ольжич. Археологія. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. – С. 437-477.
5. Сайко Э. В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур / Э. В. Сайко // *Studia Praehistorica*. – София, 1984. – Вып. 7. – С. 131-152.
6. Судаков С. А. Экспедиция в с. Семеново-Зеленче Тернопольской области 1947 г. / С. А. Судаков // *НА ІА НАНУ*. – Ф. е. № 1947/33.
7. Судаков С. А. Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче [Терноп. обл.] / С. А. Судаков // *АП УРСР*. – 1952. – Т. 4. – С. 104-131.
8. Ткачук Т. М. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи / Т. М. Ткачук // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: наук. матер. Міжнар. археол. конф. – Заліщики, 1998. – С. 15-17.
9. Ткачук Т. М. Кінець етапа С І и начало С ІІ трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бильшивци) / Т. М. Ткачук // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 2. – С. 196-217.
10. Ткачук Т. М. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток / Т. М. Ткачук // *ЗНТШ*. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 89-114.
11. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowolskim w Galicyi wschodniej / W. Demetrykiewicz // *Materialy antr.-archeol. i etnogr.* – Krakow, 1900. – Т. 4.
12. Ilcişin V. Vestigii din epoca bronzului târziu – Hallstattul timpuriu din aşezarea de lângă s. Zelence, reg. Ternopol (în baza materialului din săpăturile de salvare din anul 2012) / V. Ilcişin // *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor. Conferința științifică cu participare internațională (ediția a V-a)*. Chişinău 22-24 mai 2013. – Chişinău, 2013. – S. 19-20
13. Tkachuk T. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture / T. Tkachuk // *Sprawozdania Archeologiczne*. – 2005. – 57. – P. 83-130.

Рис. 1. Зеленче, розкопки 2012 р., фото

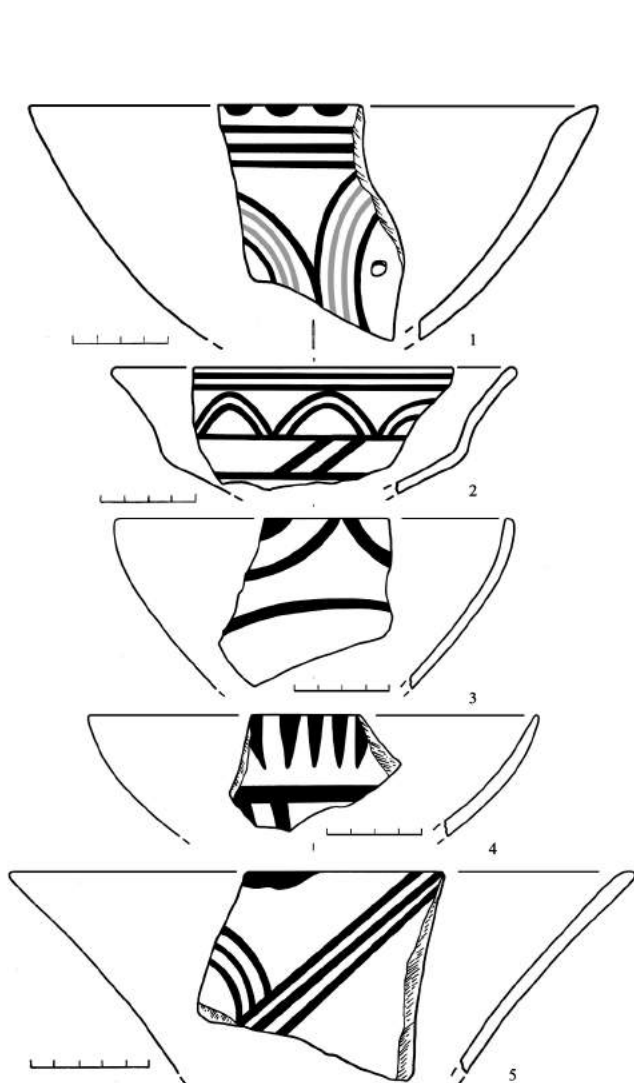

Рис. 2. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, миски

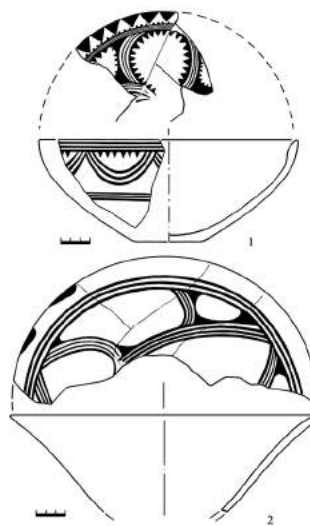

Рис. 3. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, миски

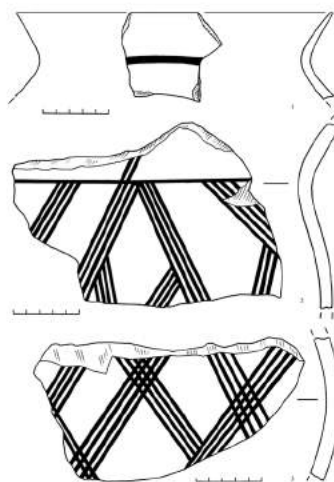

Рис. 4. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, сфероконічні посудини

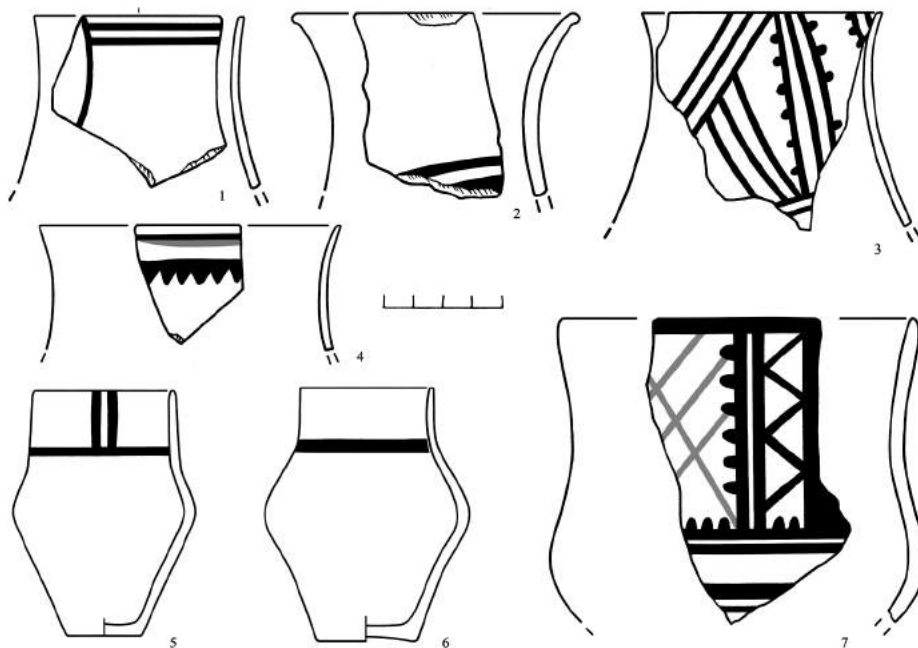

Рис. 5. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, кубки

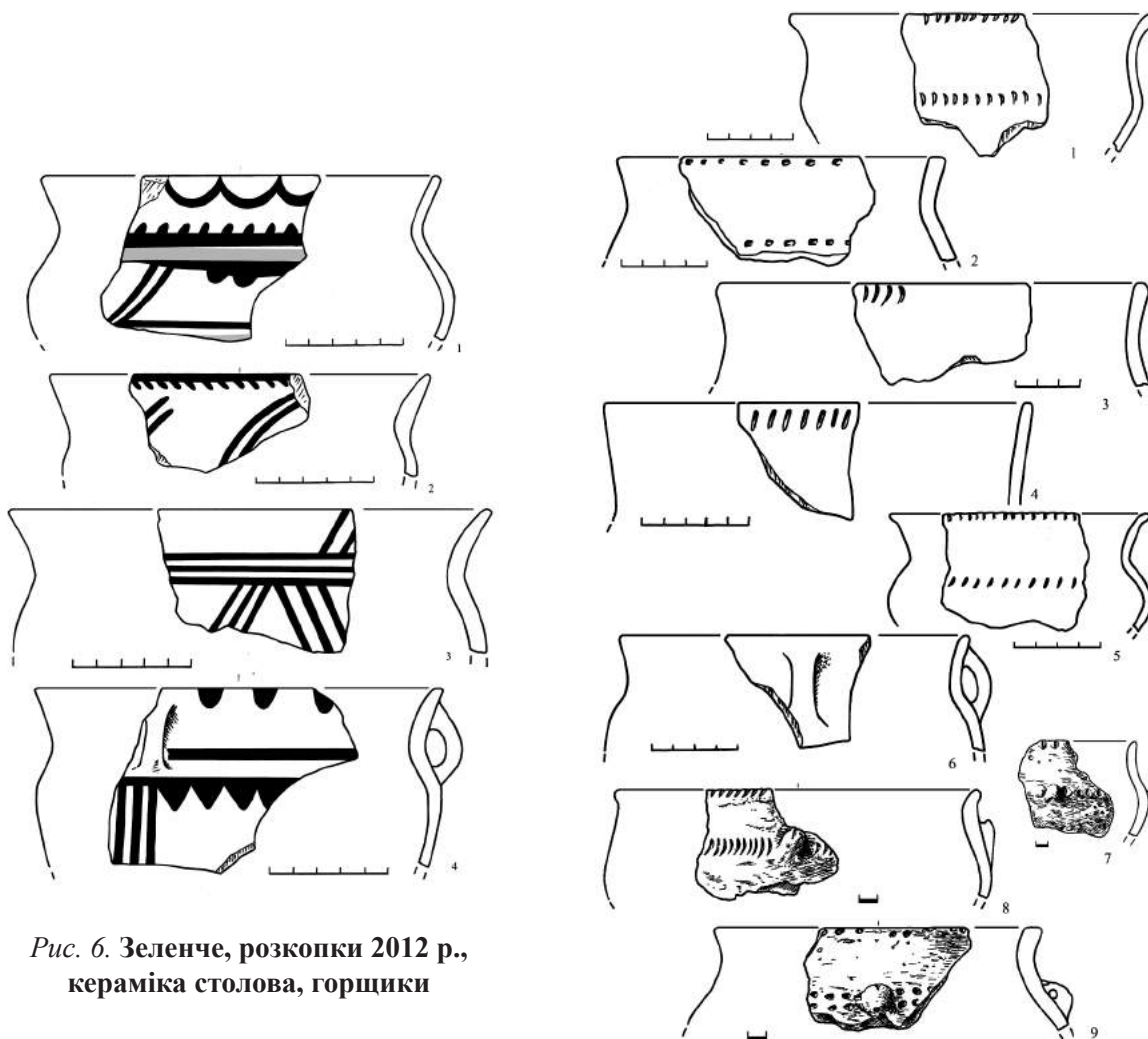

Рис. 6. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка столова, горщики

Рис. 7. Зеленче, розкопки 2012 р., кераміка кухонна, горщики